

HAZARALARIN ŞİİLEŞMESİNDE SAFEVİ ETKİSİ

SAFAVID INFLUENCE ON THE CONVERSION OF THE HAZARAS TO SHI'ISM

Zahide AY*

Öz

Bu çalışma, Hazaraların köken olarak Moğol kökenli olduğunu, bu Moğol kökenliliğın Cengiz Han dönemine bağılı olduğunu, dolayısıyla Afganistan'daki Hazara tarihinin en erken 13. yüzyıla tarihlenebileceğini baştan kabul eden bir çalışma olarak, Hazaraların Şiileşmesindeki ana etkenler üzerinde duracaktır. Bu çalışma, yeni gelen Moğol kabilelerin yerleştiği bölgelerin, tamamen insansız yerler olmayıp, kimi yerlerde Afgan kabileleriyle kimi yerlerde de Türkmen kabileleriyle iç içe olmaları nedeniyle, Hazaraların kökenini daha eskilerde arayan anlayış yerine, bu Türkmen ve Afgan kabilelerinin varlığına rastlanmasını doğal kabul etmektedir. Öyle ki, Afgan kabileleri Peştunca, Türkmen kabileleri Türkmence konuşurken (ki hepsi de Sünnidir), Hazaralarla birlikte anılan Afgan ve Türkmen kabileleri ise Şiileşmiş ve bu Şiileşmeyle birlikte kısmen Farsça konuşur olmuşlardır. Tıpkı Moğolların göç ettiği diğer bölgelerin (Altınordu ve Çağatay hanlığı içerisindeki) yeni halklarının Sünnileşirken Türkleşmeleri gibi, Hazaralar da Şiileşirken Farsileşmişlerdir. Bu makale, "Hazaralar ne zaman ve nasıl Şii olmuşlardır?" sorusuyla ilgili bugüne kadar öne sürülen birtakım tezler içerisinde, Safevi etkisi ağırlıklı bir tezi savunmaktadır. Bu makalede, yeni sorular ışığında ve 2007'deki saha araştırmasında toplanan ve Afganistan'daki Hazara Seyyid ailelerinin sözlü tarihlerinden elde edilen yeni bulgular eşliğinde, bu Safevi etkisi kanıtlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hazara, Safevi, Moğol, Şii, İsmaili, Seyyid, Kızılbaş

Abstract

This study will focus on the main factors in the conversion of the Hazaras to Shia, as a study that initially acknowledged that the Hazaras have a Mongol origin, that this Mongol origin was due to the Genghis Khan period and that the history of the Hazaras in Afghanistan could be dated to the earliest 13th century. This study considers the existence of Turkmen and Afghan tribes in the region where the Hazaras were settled as natural, rather than the understanding that seeks the origins of the Hazaras in the older periods, since the regions where the newly arrived Mongol tribes are settled are not completely unmanned places and are intertwined with Afghan tribes in some places and Turkmen tribes in some places. While the Afghan and Turkmen tribes (which were all Sunni) speaks Pashto and Turkmen languages, the Afghan and Turkmen tribes referred to together with the Hazaras became Shiite and spoke partly Persian. Just as the new the peoples of other regions (in the Golden Horde and Chagatai Khanates) in which the Mongols emigrated were Sunnized and Turkicized, the

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ORCID: 0000-0002-4978-4462; ayzahide@yahoo.com

Gönderim Tarihi: 05.09.2019
Kabul Tarihi: 14.11.2019

Hazaras became Persian speaker and Shia. This paper advocates a Safavid-influenced conversion thesis among some of the thesis that have been put forward so far with the question "When and how the Hazaras have become Shia?". In this article, we will try to prove this Safavid effect in the light of the new questions and with the new findings obtained from the oral histories of the Hazara Seyyid families in Afghanistan which we collected from our field research in 2007.

•

Keywords

Hazara, Safavid, Mongol, Shi'a, Ismaili, Seyyid, Kızılbash

GİRİŞ

Hazaralar konusu, kökeni ve Şiilikleri meselesi hâlâ tartışma konusudur. Tarih disiplini içerisinde bakıldığında bu konu hep askeri-siyasi ilişkiler açısından ele alınmıştır. Bunun en önemli nedeni, elimizdeki dönem kaynaklarında sadece bu açıdan ele alınıyor olmalarıdır. Bu kaynakların başlıcaları, Moğolların bölgeye gelişi hakkında bir kaynak olabileceği için Reşidüddin'in *Câmiu't-tevârih'i*, Babur'ün *Hâtırat'ı*, Mirza Haydar Duğlat'ın *Tarih-i Reşidî'si* ve İskender Bey Münşî'nin *Târih-i Alem Arâ-yı Abbasî'si*dir. Dolayısıyla bu kaynaklarda Hazaralar bahsi Safevi-Şeybani, Safevi-Babüri, Babüri-Şeybani ilişkileri içerisindeki askeri destek ya da muhalefet durumuna göre değerlendirilmiştir.

Öncelikle köken konusunu ele alacak olursak, bu konuda bir takım tezler ileri sürülmüş ve sürülmektedir. Bu makalenin yazarı, bu tezlerden, Moğol kökenli oldukları üzerinde durmaktadır. Bize göre Hazaralar, Moğol istilaları sonrası yeniden oluşan topluluklardan (Özbek gibi, Kazak gibi) biridir. Tabii ki geldikleri topraklardaki daha önce gelenler ile (Oğuz Türkmenleri gibi) ya da onlardan önce bu topraklarda yaşayanlar ile (Peştunlar gibi) eklenmişlerdir. Moğol istilaları sonrası gelen bu yeni gruplar, örneğin Altınordu Hanlığı içerisindeki nasıl ki İslamlaşırken Türkleştirilse, Afganistan'a gelen Hazaralar da İslamlaşırken (ki bu İslamlaşma Şiilik üzerinden gerçekleştiği için) Farsilemişlerdir. Bizim, Hazaraların kökeninin Moğol istilası öncesine dayanmadığını savunurken öne sürdüğümüz görüşlerden biri de, *Hazaracat* adının, Firdevsi'nin *Şehname'si* dahil, Moğol istilası öncesine ait kaynaklarda geçmemesidir. Çoğunluğu Oniki İmamcı Şii olan Hazaralar arasında, Oniki İmamcı Şiilik dışında, az sayıda da olsa İsmaili Şiilik ve Sünnilik de görülmektedir. *Badgis*, *Şeyh Ali* ve *Fizurgah* Hazaraları genellikle Sünnidir. *Kayan* Hazaraları İsmailidir. Çoğunluğu oluşturan *Bamyān* bölgesi Hazaraları Oniki İmamcıdır.

Hazaraların Şiilikleri konusunda birçok tez ileri sürülmüştür¹: İsmaili Taciklerin etkisi; Gazan Han ve Olcaytu dönemi İlhanlı etkisi; Deylemli Serbedariler etkisi; Safevi etkisi. Bize göre bu tezler içerisinde en güçlü etki, Safevi etkisi olarak görünmektedir. Bu Safevi etki, dönem açısından bakıldığında, Osmanlı topraklarından, Azerbaycan'a, Doğu Türkistan'a, hatta Keşmir bölgesine kadar uzanan bir etkidir. Süreç, Moğol istilaları sonrası yaşanan fetret döneminin Osmanlı-Safevi-Şeybani devletlerini ortaya çıkaran gelişmeleriyle doğrudan alakalı görülmektedir. Biz bu süreci, İran ve Azerbaycan'daki Türkmenlerin Şiileşmesi üzerinden iyi takip edebiliyoruz. Hazaraların Şiiliğe geçişi, bu sürecin Afganistan ayağını oluşturmuş görünmektedir. Bir diğer ayağı Pakistan'ın Keşmir-Hunza bölgesinde görülmektedir. Bu sürecin bir başka ayağı da Doğu Türkistan coğrafyasındaki etkisidir ki, bu da ayrı bir makalenin konusudur.²

Aslında sözü geçen dönem, birçok bölge açısından Sünnileşmenin de hâlâ devam etmekte olduğu bir dönemdir. Örneğin Turfan Uygurlarının İslam'a geçmesi ve Sünnileşmesi 16. yüzyılı bulur. Moğol istilaları sonrası Orta Asya'nın İslamlaşması açısından, 16. yüzyıl, belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Safevi devletinde, özellikle devlette kurumsallaşmanın sağlandığı Şah Abbas dönemi politikaları çok belirgindir. Şah Abbas öncesi Safevi dönemi İran, bir takım iç karışıklıklarla çalkalanmış (örneğin Şah II. İsmail'in Sünniliğe

¹ Hazaraların Şiileşmesinden kasıt, Oniki İmamcı Şiileşmedir.

² 2015 ve 2016 yılında Doğu Türkistan'da Hoten ve Yarkent'teki saha araştırmamızın neticeleri üzerine hazırlamakta olduğumuz, Türkistan'da Şiilik etkisi üzerine çalışmamız devam etmektedir.

dönme çabaları gibi)³, bu da Şiiliğin devlet ideolojisi olarak İran dışı topraklardaki propaganda faaliyetlerini geciktirmiştir.

Peki Hazaralar? Moğol ya da Moğollarla birlikte gelen henüz İslamlaşmamış Türk kabilelerinden oluşacak olan Hazaraların İslamlaşması ki, Safevi İran'ının yanı başındadırlar, Safevi etkisi olmadan düşünülemez. Bize göre, 16-17. yüzyıllarda Şiilikle ilgili Orta Asya'da meydana gelen her türlü etki, Safevi etkisi olmadan düşünülemez. Bu makalede, Hazaralar üzerinde de etkili olduğunu düşündüğümüz bu Safevi etkisi, birtakım sorular üzerinden gidilerek kanıtlanmaya çalışılacaktır.

1. Hazaraların Kökeni Meselesi

"Hazara"nın, kelime kökeni olarak, Farsça "hezar"ın, Moğolca "ming"e karşılık geldiği, bunun da Moğol ordu düzenindeki "binlik" anlamına geldiği görüşü dile getirilmektedir. (Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 479) Bunun yanı sıra *Hazaracat* adı, kelime kökeni olarak alakası olmasa da, "dağlık bölge" anlamında, dolayısıyla *Hazara* da "dağlı" anlamında kullanılmıştır. Firdevsi'nin *Şehname*'sinde *Hazaracat* bölgesine denk gelen yerler, *Berberistan* şeklinde geçmektedir. (*Şehname*'den aktaran Mousavi 1998: 39) *Tarih-i Reşidî*'de, dağlık Afgan Bedahşan'ının (Wakhan ve çevresi) anlatıldığı kısımlarda, "Bedahşan Hazaraları", "Bedahşan Hazaracat'ı" gibi tanımlamalar geçmektedir. (Mirza Haydar Duğlat 2006: 391, 528) Bu da bize, *Şehname*'deki kullanımla, *Tarih-i Reşidî*'deki kullanım arasında anlam olarak paralellik kurulabileceğini göstermektedir.

Hazaraların etnik kökeni ile ilgili farklı tezler ortaya atılmakla birlikte, bunların en kabul göreni, onların Cengiz Han dönemine dayanan Moğol kökenli oluşlarıyla ilgili olanıdır. Bu teori aynı zamanda, kendi içinde Türk-Moğol olabilecekleri görüşünü de otomatik olarak barındırmaktadır. Çünkü Moğollarla hareket eden boylar, sadece Moğol boylarından oluşmuyordu. Ayrıca Moğolların sebep olduğu bu hareketlenme sadece Cengiz Han'ın yaşadığı dönemle de alakalı değildir. Örneğin Mönke zamanında, ya da Çağataylılar ve Timurlular zamanında gerçekleşen hareketlenmeler de, hep Moğolların dünya tarihinde yarattığı hareketlenmenin uzantılarıdır. Onların Moğol kökenli olduklarına dair görüşler, onları Cengiz Han'la birlikte gelen gruplar olarak tarif ederler.

Bu görüşlere kısaca değinecek olursak, Vambery, Kabil ve Herat arasındaki dağlık bölgede yaşayan Hazaraların, Cengiz Han zamanında Moğolistan'dan bölgeye geldiklerini, Herat yakınlarındaki dağlık bölgelerde izole edilmiş küçük bir grup hariç, Moğolca konuşmayı bırakıp Farsçayı benimsediklerini yazmıştır. (Vambery 1864: 264, Mousavi 1998: 24; Yazıcı 2011: 480) Bilindiği gibi Cengiz Han, Harezmsah Celaleddin'in peşinden Afganistan ve Sind'e kadar gitmiş, dönüşte de Hindistan'a açılan geçitleri tutmaları için ordusunun bir kısmını Afganistan'da bırakmıştır. (Yazıcı 2011: 479) Moğollukla ilgili bir diğer görüş, Hazaraları, Cengiz Han'ın torunu Mönke zamanında gösterir. Ve onların zamanla Çağataylılardan *Aymaklar*la evlilik yoluyla karıştıklarını söyler. (Yazıcı 2011: 480) Mönke'nin bakiyeleri olduğunu söyleyen bir diğer görüş de W. Thesiger'indir. (1955: 313; Yazıcı 2011: 481) En önemli dönem kaynaklarımızın başında gelen *Baburnâme*'ye göre, bölge halkının *Hazara* ve *Nekderî* (*Nikuderî*) kavimlerinden olduğu ve onların Moğolca konuştukları belirtilir. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 289) 1885'te *Tarih-i Reşidî*'yi yayınlayan N. Elias da, Hazaraları, 13. yüzyılın ikinci yarısında Hülagu'nun oğlu *Nikuder Oğlan*'la gelen gruplara bağlar. (Mirza

³ Şah II. İsmail dönemindeki iç karışıklıklarla ilgili bkz. Mustafa H. Eravcı (2002), "II. Şah İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler, 17-19 Ekim 2001), Editörler: Orhan Kılıç, Mehmet Çevik, Elazığ, s. 291-302; Cihat Aydoğmuşoğlu (2016), "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 48, Summer II, s. 59-67.

Haydar Duğlat 2006: 109) Barthold da, Hazaraların *Nikuder*'in bakiyeleri olduğunu söyler. (Barthold'dan aktaran Yazıcı 2011: 482) Yine Spuler, bu bölgenin halkının *Nikuderi* olduğunu söyler. (Spuler 1987: 110; Yazıcı 2011: 482) Hazaraların konuştuğu *Hezaregi* lehçesi üzerinde çalışan G.K. Dulling de, Hazaraları, *Nikuder Moğollarının* bakiyeleri olarak sayar. (Dulling'den aktaran Mousavi 1998: 27; Yazıcı 2011: 482)

Bazı kaynaklar ise, onları, Cengiz Han bakiyesi olarak gördüğünü belirtirken, "Moğol" tabiri yerine "Tatar" tabirini kullanırlar. Müellifi belli olmayan ve Meryem Mirahmedi tarafından neşredilen *Nejad-nâme-i Afgan* adlı eserde Hazaralar, Moğol ve Tatar bakiyeleri olarak gösterilir. (Yazıcı 2011: 482) Yine Mehmet Fazlı da onların Cengiz Han efradı olduğunu, simalarının ve kıyafetlerinin Rusya Türklerine benzediklerini söyler. (Mehmet Fazlı 2008: 59; Yazıcı 2011: 481) Kastettiği, Tataristan Tatarları da olabilir, Maveraünnehir Türkleri de. Burnes de onlardan *Tatar Hazaraları* diye bahsetmiştir. (Burnes, 1839, 265; Mousavi 1998: 24; Yazıcı 2011: 480) E.E. Bacon gibi bazı araştırmacılar ise, Moğol bakiyeleri olduklarını söylerken, Çağatay ve Timurlular zamanında bölgeye gelen Türklerle karıştıklarını, dolayısıyla Türk-Moğol menşeli oldukları yorumunu yapmaktadır. (Bacon 1951: 234-241; Mousavi 1998: 28; Yazıcı 2011: 483) Bacon ayrıca, Hazara kabilelerinden biri olan *Poladilerin*, Timur'un komutanlarından Pir Muhammed Polad'ın evladı olduğunu, *Polad* isminin Türkçe olduğunu ve bu ismin Moğollarda bulunmadığını dile getirir. (Bacon 1951: 245; Yazıcı 2011: 484) Afgan tarihçi Feyz Muhammed Han da, Hazaraların Türklükle alakasını, Hazaraların kendilerini *Çaguri* olarak iddia etmeleri üzerinden yapar. Ona göre *Çaguriler*, Emir Timur'un askerlerinin halefleridir ve Timur'un komutanlarından Butay Buga'nın komutası altında Afganistan'a gelmişlerdir. Muhammed Han ayrıca, Hazaralar içerisindeki aşiretlerden *Şeyh Ali* taifesinin kendisini Türk kökene sahip bildiğini, buna kanıt olarak da, aralarındaki *Türkmen* olarak tanınan *Halaç* ve *Karluk* gruplarının mevcudiyetini gösterdiğini belirtir. (Feyz Muhammed Han'dan aktaran Yazıcı 2011 485; Mousavi 1998: 42) Babür de, Kabil'de yaşayan Hazara toplulukları arasında, *Türkmen Hazaraları* saymıştır. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 148)

H.W.Bellew onların Cengiz Han'ın bakiyeleri olduğunu söylerken, zamanla kendi dillerini unutarak yeni bir lehçe olan Farsçanın *Hezaregi* lehçesini konuşmaya başladıklarını söyler. (Bellew 1880: 113-115; Mousavi 1998: 24-25; Yazıcı 2011: 480) Bellew ayrıca bazı kabile adlarının Moğol komutanların isimleri olduğunu, mesela *Day Çopan* kabilesinin adının ("day" Hazara dilinde "giller" anlamına gelmekte, dolayısıyla "dayçopan" "Çopangiller/Çopanoğulları" anlamına gelmektedir), Ebu Said'in yakın emirlerinden Emir Çoban'dan (büyük ihtimalle Uruzgan'a yerleşenler); *Behsudilerin* adının ise, Cengiz Han'ın adamlarından Behsud veya Beysud'dan geldiğini söyler. (Bellew 1880: 115; Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 480-481) K. Ferdinand da, onlar için, Moğol tipinde olduklarını, bunun yanı sıra içerisinde Türkçe ve Moğolca kelimeler olan Farsçanın bir lehçesini konuştuklarını belirtir. (Ferdinand 1962: 125; Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 484)

Hazaraların Moğol ve Türk-Moğol olmalarına dair görüşlerin dışındaki diğer tezler ise araştırmacılarca pek kabul görmemiş, üzerlerinde pek fazla tartışma yürütülmemiştir.⁴ Bu

⁴ Yukarda kısaca değindiğimiz Moğol kökenlilik meselesine, Hazaraların kendilerinin, özellikle eğitilmiş Hazaraların, çok sıcak bakmadığına tanık olduk. Bu eskiden de öyle miydi, yoksa Hazaralar arasında eğitim seviyesi arttıkça yakın zamandan beri ortaya çıkan bir durum mudur bilemiyoruz. Bu makalenin aşağıda savunmaya çalıştığım, Hazaraların Şiileşme sürecinde Safevi etkisi olduğuna dair görüş, onların Şiileşirken Farsileştikleri tezini de içermektedir. Bu durumda, Moğol kökenli olduklarını 19. yüzyılla birlikte gelişen oryantalist çalışmalar neticesinde birdenbire mi öğrenmişlerdir, ya da hep böyle mi biliyorlardı bilemiyoruz. Cevap ne olursa olsun, Hazarlar arasında, kendilerini ağırlıklı olarak Türkmen görmek isteyen bir görüş bulunmaktadır. Ancak, Afganistan'daki

tezlerden biri, onların Kuşan ve Eftalitlerin bakiyeleri olduklarına dair ortaya atılan görüştür ki, bu görüş, öncelikle Kuşanlar mı yoksa Eftalitler mi onda bile uzlaşmamış bir durumu barındırmaktadır. Bize göre, Kuşanların ve Eftalitlerin bakiyeleri, Bedaşan bölgesinde varlıklarını devam ettiren, günümüzde artık tamamıyla Tacikçe konuşuyor olan gruplar arasında aranmalıdır.⁵ Bir diğer tez ise, Ferrier'in, Hazaraları Büyük İskender'le bağlantılandırarak, Aryanların bakiyeleri olarak gösterdiği tezidir. (Ferrier 1857: 221; Yazıcı 2011: 478) Bize göre bu tez de Hazaralar için değil, *Bedaşanlı* ve *Nuristanlı* (Pakistan tarafındaki adı *Kafiristan*) halklar için doğru kabul edilmesi gereken bir tezdur. Öyle ki, ister Bedaşan'daki İsmaili kabilelerin, ister Nuristanlı ve Kafiristanlı kabilelerin sözlü hafızasında, Büyük İskender'in hatırası hâlâ varlığını sürdürmektedir. (Wood, 1971: 244; Bartold, 2010: 177; Ay, 2013: 31-32)

Hazaraların kökeni tartışmasındaki en güçlü tez Moğol kökenli oldukları üzerinde ağırlık kazanmış görünmektedir. Bize göre de öyledir ve bunu kanıtlayan en önemli argümanlardan biri de, yaşadıkları bölgeye adını veren *Hazaracat* adının, Moğol istilası öncesi kaynakların hiçbirinde geçmemesidir. Habibi, her ne kadar Hsüen Tzang'da geçen *Hu-sa-le'*nin *Hezara'*ya dönüştüğünü iddia etse de, bu tahminin bize göre hiçbir dilsel dayanağı yoktur. (Habibi'den aktaran Mousavi 1998: 39) Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Hazaracat*'ın adı, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde, Keykavus'la kral Hamavaran'ın hikayesinin anlatıldığı kısımda, bağımsız bir krallık olarak *Berberistan* şeklinde geçmektedir. (*Şehname*'den aktaran Mousavi 1998: 39) Buna göre *Berberistan*, günümüzde de tam olarak *Hazaracat* olarak bilinen, doğuda Kabil ve Gazne, güneyde Gorat ve Kandahar, kuzeyde Meymene ve Balh, batıda Ferah ve Herat arasında kalan bölgedir. (Mousavi 1998: 39) Bu bölgeler, 16. yüzyılda Şii Safevilerle, Sünni Babüri ve Şeybanilerin mücadelelerinden bahseden kaynaklarda Hazaraların yaşadıkları bölgeler olarak geçmektedir.

2. Hazaraların Şiiliği Meselesinde Öne Sürülen Tezler

Günümüze kadar Hazaraların Şiiliğe ne zaman geçtikleri üzerine üç farklı dönem üzerinden üç farklı görüş dile getirilmiştir. Bunlardan birincisi, İlhanlı döneminde İslam'ı resmi din ilan eden Gazan Han ve Şiiliği resmi mezhep ilan eden Olcaytu dönemlerinin etkisi; ikincisi tasavvufi akımların etkisi ki burada *Serbadariler* ve *Sebzvari* dervişleri ön plana çıkarılmaktadır. Üçüncü olarak da Safevi etkisi, özellikle de Şah Abbas dönemi etkisinden söz edilir. Bu tezler, buradaki kronolojik sırayla dile getirilmemişlerdir. Bizim burada kronolojik olarak üçüncü sıraya koyduğumuz Safevi tezi etkisi, ilk seslendirilen tezdur. Diğer tezler, sonraki araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.

İlhanlı dönemiyle ilişkilendirilen ilk tez, Lütü Temirhanov tarafından dile getirilmiştir. Ona göre Hazaralar, Cengiz Han'ın torunu Gazan Han dönemiyle 1295'te İslam'a geçen İlhanlı

Türkmenler Türk dilli konuşurken, Hazaraların Fars dili konuşuyor olmaları, onların bu tezini desteklememektedir. Bize göre Moğolluğu reddeden bu görüş, biraz da İslami gelenekteki tarih yazımından kaynaklanmaktadır. Bir başka makalemizde kuzeyli Müslümanlığı ve güneyli Müslümanlığı ayrımı yapmıştık. (Bkz. Zahide Ay, "Orta Asya'da Cengizli Hanedanların Devletleşme Sürecinde Eski İnanç Unsurlarının Rolü", *USAD*, Bahar 2019, 10, s. 269-286) O makalede, Kuzeyli Müslümanlığı için, Altınordu ve Çağatay Hanlığı toprakları üzerinde devam edenlerin oluşturduğu, Moğollukla barışık, devletleşmede Cengizli soyun önemli olduğu bir Müslümanlık demiştik. Bu durumda Güneyli Müslümanlığı ise, Selçuklu ile birlikte Türkiye Türklerinin de dahil olduğu, Moğollar tarafından yıkılan Bağdat merkezli ve Arap dilli bir dünyanın, Moğolları hep kafir gören bir tarih yazımı geleneğinin devamı olmaktadır. 13. yüzyıldan itibaren Güneyli Müslümanlığına dahil olan Hazaralar arasındaki Moğolluk karşıtlığının kökeninde, bu bakış açısının da getirdiği bir etki de söz konusu olabilir.

⁵ Bkz. Zahide Ay (2019), "The Wakhs of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sayı 19: 81-111. Ayrıca bkz. aynı yazar, "İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedaşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 43 (yayın aşamasında).

devleti zamanından beri Şiiliğe meyilliydiler. Temirhanov, Gazan Han'ın Hz. Ali ve oğullarının türbelerine sık sık hac ziyaretleri gerçekleştirmesi, Seyyitlere ve Şiilere saygı göstermesi, onlara maddi açıdan bağışlar yapması gibi örnekler üzerinden böyle bir yoruma varmıştır. (Temirhanov'dan aktaran Baiza 2014: 158; Reşidüddin, 2013: 262; Cinar 2016: 99) Temirhanov'a göre, Gazan Han'ın ölümünün ardından, İlhanlı tahtına geçen kardeşi Olcaytu'nun (1304-16) Şiiliği resmi mezhep ilan etmesi, bu Şiileşme sürecini pekiştirmiş, ancak Gazan Han ve Olcaytu'nun ölümü bu süreci sekteye uğratmıştır. Ayrıca Temirhanov'a göre, Hazaralar kendilerini Şii kabul etseler de, bu adanmış bir Şiilik değildir, Kendilerine camiler inşa etmemişlerdir ya da düzenli olarak ibadet etmemektedirler. (Temirhanov'dan aktaran Mousavi 1998: 78)

İlhanlı dönemiyle ilgili önemli bir etki de, 1318-1327 arasında İlhanlı Ebu Said dönemi (1317-1335) Anadolu valisi Timurtaş'la ilgili gelişmelerle alakalıdır. İlhanlı yönetimine isyan ederek, Anadolu'da bağımsız bir yönetim kurmak isteyen Timurtaş, dönemin Orta Asya Türk-Moğol hanedanlarında kabul gören, yönetimde Cengizli soydan gelme prensibinin varlığına rağmen, kendisi Cengizli bir soydan gelmemektedir. Timurtaş bu açığı, kendisini mehdi ilan etme yoluyla kapamaya çalışmış görünmektedir. (Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî 2000: 262; Dalkesen 2017: 302) Bu yöntem, Timurtaş'tan yaklaşık iki asır sonra Şah İsmail Safevi tarafından da kullanılacaktır. Kuzey batı İran'da meydana gelen bu tür mehdici hareketlerin, İran'ın doğusundaki Hazaracat bölgesinde nasıl yansıdığı hakkında ne yazık ki kaynaklar yetersiz kalmaktadır.

Hazaraların Şiileşmesiyle ilgili bir diğer görüş ise, onların tasavvuf akımları etkisiyle Şiiliğe geçtiği üzerinedir. 14. yüzyıldan itibaren İran, Kafkasya hattının tamamında gözlenen siyasi boşluk ve bu boşluğu dolduran tarikatların halkı tesiri altına alması gibi bir durum, önce Erdebil'de Safevi tarikatının güçlenmesiyle, sonrasında da bölgenin 1400'lü yıllardan itibaren tedricen Şiileşmesiyle sonuçlanmıştır.⁶ İran'ın batı bölgelerinde etkili olan Safevi tarikatının, henüz devlet haline gelmeden önceki haliyle, İran'ın doğusundaki Hazaracat bölgesinde de etkisi olmuş mudur bilemiyoruz. Buna karşılık Haj-Kazım tarafından dile getirilen bir başka teze göre, Afganistan'daki Hazaraların Şiileşmesinde bir başka tasavvufi etki olan *Sebzevar* sufileri etkili olmuştur. Haj-Kazım, İran'ın kuzeyinde yer alan Deylem bölgesindeki siyasi gruplardan biri olan *Serbadari* emirlerinin, İran ve Afganistan'da Şiiliğin gelişmesinde ve yayılmasında önemli bir rol oynadıklarını, bu hanedanın 1386'da devrilmesinden sonra, onların koruyuculuğundaki bazı *Sebzevari* dervişlerinin Sebzevar'ı terkedip, Kandahar, Bişud, Gazne ve Bamyan gibi farklı Hazara bölgelerine yerleştiklerini söyler. (Haj-Kazım'dan aktaran Baiza 2014: 156).

Haj-Kazım tarafından dile getirilen bu tür tezler, yazılı kaynaklarca kolayca desteklenemezler. Bunun sebebi, birincisi, bahsedilen dönem (Alamut'un düşüşü sonrası-Safevi iktidarı öncesi dönem), İran tarihi ve İran etkili tasavvuf hareketleri tarihi açısından en karanlık dönemdir. İkincisi, bu gruplar, ister *Sebzevari dervişleri* olsun, ister *Hazaralar* olsun, merkez'i değil çevre'yi temsil eden gruplardır. Yazılı kaynaklarda geçmeleri zordur. Bu tür grupların yazılı kaynaklarda geçmeleri 19. yüzyılı bulur. 19. yüzyılda birçok Batılı diplomat ve araştırmacının seyahat notlarında ilk olarak geçerler.

Serbedariler konusu, *Anadolu'da İslamiyet* adlı çalışmasında Köprülü'nün de değindiği bir konudur. Köprülü, Moğol istilasından Timur devrine kadar ki Şii-batını akımlar tarihi açısından

⁶ Bu konuda bkz. Gülay Karadağ Çınar (2017), "Safevi Devletinde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi*, 1/1, s. 16-17. Safevi tarikatıyla ilgili ayrıca bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu (2018), *Safeviye Tarikatı*, Tün Yayınları, Ankara.

İran'ın kuzeyindeki Deylem bölgesindeki *Serbedarilerin* çok büyük bir önem arz ettiğini belirtir. (Köprülü 1996: 68) Bize göre de, Moğol istilaları sonrası Anadolu, İran ve Bedahşan'da gözlenen heterodoks mahiyetli tasavvuf hareketleri etkisinin, Hazara bölgesinde de etkili olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Moğol istilalarından kaçan İran kökenli bazı sufi grupların sığındığı bölgelerden biri olarak gösterebileceğimiz Deylem'in, Timur ve oğlu Şahruh zamanında Timurluların eline geçmesi sonucu, buradaki dervişlerin başka güvenli bölgelere gitmiş olabilecekleri, Anadolu ve Bedahşan'ın bu bölgelerden bazıları olduğu daha önceki çalışmalarımızda dile getirilmişti.⁷ Haj Kazım'ın ve Köprülü'nün tezlerinden yola çıkarsak, Hazara bölgesinin de bu dervişlerin sığındıkları alanlardan biri olması muhtemeldir. İlhanlıların yıkılışından Safevilerin iktidara gelişine kadar ki dönemde güçlü bir merkezi iktidara bir türlü kavuşamayan İran, Safevilerin gelişine kadarki bu süreçte, sürekli bir parçalanmaya maruz kalmıştır. Böyle bir ortam, devletli/kurumsal sistemlerin yerine, tasavvufi hareketlerin kurumsallaşmasına olanak sağlayan bir ortama sebebiyet vermiştir. Fetret dönemi olarak da nitelendirebileceğimiz böyle bir dönemi, Safevilerin iktidara geldiği 16. yüzyıl ve sonrası dönemle karıştırmamalıyız.

İran tarihindeki etkileri, 14-15. yüzyıllarla sınırlı kalmış olan Deylem'deki *Sebzvari* dervişleri gibi gruplar, bölgenin Safevi kontrolüne geçmesinin ardından, Safevi devletinin politikaları doğrultusunda ya Oniki İmamcı Şiiliğe evrilmişler, ya da İran'dan sürülmüşlerdir. Asimile olan gruplar, İran dışında Şiiğin yayılması konusunda Safevi devletinin siyasi enstrümanı haline gelmiş olabilirler. Bu gruplardan, 15. yüzyılda İran'da ortaya çıkan Nimetullahiliğin, Safevi döneminde, İran dışındaki Bedahşan bölgesinde böyle bir rol oynadığını biliyoruz.⁸ Aynı durum, Hazara bölgesinde de söz konusu olmuş olabilir. Safevilerin iktidara gelmesindeki en büyük destekçileri olan Kızılbaşların Osmanlı topraklarında böyle bir etkiye sahip olduklarını biliyoruz. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: "Hazaraların Şiileşmesinde Safevi Kızılbaşların bir etkisi olmuş mudur?" Bu soru, aynı zamanda, eğer Moğol kökenli değil de -kendilerinin iddia ettikleri gibi- Türkmen kökenli iseler, Şiileşen Hazaraların *Kızılbaş* Türkmenlerle ilişkileri olması gerektiği argümanını da beraberinde getirmektedir.

3. Hazara-Kızılbaş İlişkisi

Öyle görülüyor ki, Afganistan'da bir *Kızılbaş* varlığından söz etmek mümkündür. Ancak Hazaralardan bağımsız, özellikle Kabil'e yerleşmiş ve artık Türkçeyi tamamen unutmuş bir topluluk olarak vardılar. Anlaşıldığı kadarıyla, *Kızılbaşların* Afganistan'daki varlığı, bir sürgünden ziyade, Safevi ordusuyla birlikte savaşa gitme şeklinde olmuştur.

Kızılbaşların 16. yüzyıl başlarında Kabil'e ilk gelişleri Safevi seferleriyle ilişkilendirilebilir. *Baburnâme* bize, Safevi-Şeybani, Babüri-Şeybani savaşları hakkında bilgi verirken, *Hazaracat* bölgesi için de birçok bilgi vermiş olur. Örneğin, 1512'deki Babur'ün Şeybanilerle savaşında Babür'e destek olan Safevi grubu olarak *Baburnâme*'de, Karakoyunlu *Baharlu* kabilesinin ismi verilir. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 165) Ayrıca Babürlü tahtındaki taht kavgaları sırasında İran'da sürgünde olan Babürlü Hümayun'un Delhi'de 1555'te tahta geçmesine destek olan Şah Tahmasp zamanında da, üç bin Kızılbaş ailenin Hümayun'la birlikte İran'dan Delhi'ye dönerken Kabil'de kaldığından bahsedilir. (Fazel 2017:

⁷ Bkz. Zahide Ay, (2012), *Ortaçağlar İrani'nda ve Anadolu'sunda Şii İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği (13-15.Yüzyıllar)*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, s. 81 vd; aynı yazar, (2014), *Nâsır-ı Hüsvrev ve Sonrasında Bedahşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, 62-69.

⁸ Bkz. Zahide Ay, (2014), *Nâsır-ı Hüsvrev ve Sonrasında Bedahşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, s. 66-67; aynı yazar, (2016), "15-16. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailileri arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 79, s. 217-226; aynı yazar, (2019), "16-17. Yüzyıllar İran'ında Safevi-Nizari İlişkilerinin Dini ve Siyasi Etkileri Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Tarihin Peşinde*, sayı 21, s. 455-471.

137) Öyle anlaşılıyor ki Şah Tahmasp, İran içinde Kızılbaşların gücünü zayıflatırken, İran'ın doğusundaki ülkelerde, tıpkı Osmanlı topraklarında müritleri üzerinden propagandasını sürdürmesi gibi, bu ülkelerde de Safevi müritler üzerinden etkisini sürdürme politikası izlemiştir. Ama buradaki Kızılbaşlar, Osmanlı'dakinin aksine, yerleştikleri ülkelerde saraya yakın kesimleri oluşturmuş, bu sayede de zamanla asimile olarak Kızılbaş kimliklerini kaybetmiş gözükmetedirler.

Safevi-Şeybani, Safevi-Babüri, Babüri-Şeybani siyasi ilişkileri içerisindeki Kızılbaşlarla olan bu gelişmelere paralel, Hazaralarla olan siyasi gelişmeleri de görmekteyiz. Yukarıda sözünü ettiğimiz, Babürlü Hümayun'un taht kavgaları yüzünden İran'a sığındığı zamanlarda, bir grup Hazara'nın da Safevi devleti yanında yer aldığını görüyoruz. Hümayun'un 1544 tarihli sığınma talebi üzerine, Şah Tahmasb, Herat valisine, şehzadenin karşılanmasını istediğini belirten bir mektup göndermiş, bunun üzerine bu karşılamaya sınır yerleşimlerinden *Hazara* ve *Nikuderi* gruplarının da dahil olduğu tüm kabilelerden otuz bin kişi katılmıştır. (Cinar 2016: 86-87) Bu durumda, *Hazaraların* yaşadığı bu bölgeler, aynı zamanda *Kızılbaşların* da yerleştirildiği bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonrasında, Şah Tahmasb ve Şah Abbas'ın Kandahar'ın ele geçirilmesi için Hümayun'la giriştikleri mücadeleleri sırasında da, Safevi ordusunda yer alan Kızılbaş gruplarından bahsedilir. (Cinar 2016: 89-90) Çınar'a göre, 1622 yılına gelindiğinde Kandahar'ın Safeviler tarafından kesin zaferi, sıradan bir olay değildir. Çınar, bölge halkının Şiiliğe geçişinde, Kandahar ve çevresindeki bu Safevi zaferinin büyük rolü olduğu görüşündedir. (Cinar 2016: 96) Ona göre, Kandahar bölgesinin ele geçirilmesi arzusu, Safevi yönetiminin Hazaralar ile sıcak temaslar kurmasına vesile olmuş, bu süreçte bazı Hazaralar taraf değiştirerek Babürlü yönetiminden çıkıp Safevi yönetime dahil olmuşlardır. (Cinar 2016: 84)

Aynı şekilde, Nadir Şah döneminde (1729-47) Kabil'e olan bir başka Kızılbaş dalgasından bahsedebiliriz. Kabil'deki *Afşar Mahallesi* ve *Çindavol Mahallesi* Kızılbaşlarının, Nadir Şah döneminde buraya geldiği söylenir. (Fazel 2017: 141-142) Nadir Şah'ın Hindistan seferi sırasında ona eşlik eden yirmi bin *Şahseven*, *Cavanşir*, *Bahtiyari*, *Kurd*, *Bayat*, *Reka* kabilelerinden savaşçıların, sınırları koruması için, aileleri ve silahlarıyla birlikte Herat, Kandahar, Gazne ve Kabil'e yerleştirildiğinden bahsedilir. (Siraj al-Tawarikh'ten aktaran Fazel 2017: 143)

Hazaralar arasında *Kızılbaş* grupların olduğunu söyleyemesek de, ister Şah İsmail, Şah Tahmasp, Şah Abbas zamanında olsun, ister Nadir Şah zamanında olsun, *Kızılbaşların* yerleştirildiği bölgeler, Hazara bölgeleri olmuştur. Bu bize, her ne kadar Hazaraların kökeninde bir Türkmenlik-Kızılbaşlık unsuru olduğunu gösteremese de, Hazara bölgelerinin Şiileşmesinde bu Kızılbaş unsurun etkisi olabileceği izlenimini vermektedir. Ancak ilginç olan, Hazaralar Şiileşirken, bugün Kızılbaş unsuru olarak sadece Kabil'deki birkaç mahallede varlığı izlenebilen *Kızılbaş* grupların, artık Sünnileşmiş olmasıdır.

4. Hazaraların Şiiliği Meselesinde Safevi Etkisi Tezi ve Bu Tezi Destekleyen Yeni Bulgular

Hazaraların Şiiliği meselesiyle ilgili bugüne kadar dile getirilen en güçlü tez, Safevi etkisi tezi olmuştur. (Vambery 1864: 264; Schurman 1962: 120) Mousavi'ye göre bu durum, Hazaraların kendilerine göre de öyledir. Onlara göre de Hazaralar, Şah Abbas zamanında

Şiiliğe geçmişlerdir. (Mousavi 1998: 74)⁹ Biz de katlıyoruz. Biz bu bölümde bu teze saha araştırmamızdan topladığımız kendi verilerimizi de eklemek istiyoruz.

Çaldıran'da Osmanlı'ya yenilmesinin (1515) ardından, Osmanlı'nın, Memlûkleri devirip (1517) Timurlu devleti döneminden sonraki İslam dünyasının lideri olma konumunu tescillemesi, Şah İsmail'in, yeni kurduğu devletin ideolojisini Şiilik üzerine kurmak istemesi gibi bir strateji oluşturmasına sebep olmuştur. İran'da Şah İsmail zamanında başlayan bu Şiileşme hareketinin bu şekilde bir siyasi boyutu olmasının yanı sıra, çoğunluğu Lübnan'dan getirilen Arap alim-katipler sayesinde gerçekleşen, entelektüel bir hareket olma yönü de vardır. (Morgan 1988: 122; Abisaad 2004: 39-40; Baiza 2014: 157; Çınar 2017: 28-30) Hazara bölgesinde saha araştırmaları yapmış olan Baiza, bu katipler hareketinin Hazara bölgelerindeki faaliyetleriyle ilgili bir belgeleme yapılamadığını dile getirir. (Baiza 2014: 157) Ancak, elimizde daha önemli bir malzeme vardır: Aile şecereleri. Son yıllardaki çalışmalar sayesinde, Anadolu'daki Alevi dede ailelerine ait, hatırı sayılır miktarda Seyyidname gün yüzüne çıkarılmış ve çıkarılmaktadır.¹⁰ Aynı durum Afganistan'daki Seyyid aileleri için şimdilik geçerli değildir. Afganistan'daki Seyyid aileleriyle ilgili henüz bir seyyitnameye rast gelmiş olamasak da, biz yine de Hazara bölgelerindeki önde gelen Şii aşiretlerin başındaki ailelerin, tıpkı Osmanlı'daki Alevi dede ailelerinde olduğu gibi, Safevi yönetiminden seyyidname aldıklarına inanıyoruz.¹¹ Bu ailelerden birinin aile tarihini, Seyyid Turab neslinden Kayanlı bir Hazara olan Seyyid Pısar Ali Kayani'nin tanıklığı üzerinden aşağıda aktarıyoruz¹²:

"Afganistan seyyidleri arasında yaygın bir şekilde sözlü bir hikaye vardır ki, Seyyidler ya da Saadat kabilesi, Afganistan topraklarında, hepsi Seyyid Turab adında bir derviş seyyidin soyundan gelmektedir. Bir rivayete göre Seyyid Turab İran'ın Tebriz kentindenmiş ve Kum şehrindeki medreselerde din eğitimi almış ve zeki bir öğrenciymiş.

Bazı rivayetlere göre Seyyid Turab, İran'ın Şiilik merkezinin buyruğuyla bugünkü Afganistan'ın Uruzgan bölgesinde yaşayan Hazara Türklerini Şiileştirmek için gelmiştir. Yirmi beş nesil önce. Büyük bir olasılıkla Seyyid Turab'ın bu bölgeye geldiği zaman, Hazaralar Şii değillerdi. Bazılarına göre bu dönemde hepsi Sünni idi. Ancak bazılarına göre bu dönemde Hazara kelimesi bu topluluğun ismi değildi ve halk büyük bir olasılıkla Şamanizm dinine inanan Türklerdi.

Seyyid Turab Uruzgan'da bir kasabaya yerleşir, ancak halk tarafından kabul edilmez. Bunun üzerine kasabaya yakın bir mağarada yerleşip derviş gibi yaşamaya başlar. Eğitilmiş biri olduğu için halkın sorunlarını çözmeye çalışır. Hekimlikten hakemliğe kadar geniş bir alanda halkın sorunlarını çözmeye başlar. Halk bir yandan ona inanmaya başlar.

⁹ Mousavi ayrıca, İskender Beg Münşi'nin *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî* adlı eserinde, Hazaraların Şah Abbas zamanına geldiğinde zaten Şii olduklarını yazdığını belirtir. (Mousavi 1998: 74) Ancak biz, Münşi'nin eserinde böyle bir bilgiye rastlamadık. Bkz. İskender Beg Münşi, (1387), *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî*, Çaphani-yi Gülşen, Tehran, s. 569.

¹⁰ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, (Nisan 2006) "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)" *Belleten*, LXX, sayı 257, s. 119-154; Ayfer Karakaya-Stump, (2015), *Vefâilik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi kaynaklarını, Tarihini ve Tarih yazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 17-34; Zahide Ay, (2016), "13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt 11, sayı 2, s. 1-22; Sadullah Gülten, (2018), "Osmanlı ve Vefâi Tarikatı İlişkilerine Bir Katkı: Yörükân-ı Seyyid Ebu'l-Vefâ Cemaati, Aşıkpaşazâde ve Seyyid Velâyet", *IV. Uluslararası Alevilik Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, s.553-570)

¹¹ Hassan Poladi'ye göre, Hazaralar için bu seyyidler, eski dinleri Gök-Tengri inancındaki şamanların yerini tutmaktadır. Bkz. Hassan Poladi (1989), *The Hazaras*, Mughal Publishing co., Stockton-California.

¹² 2007'de Afganistan'daki saha araştırmamız sırasında, kendi aile tarihi hakkındaki bilgileri bizimle paylaşarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük katkı sahibi olan Seyyid Turab neslinden Seyyid Pısar Ali Kayani'ye teşekkürü bir borç biliyoruz.

Diğer yandan yabancı biri olduğu için onunla mesafeli olurlar. Hatta ondan korktukları dahi söylenebilir.

Rivayete göre tam bu dönemde Emir Timur, Uruzgan'ı ele geçirir ve Seyyid Turab'ın yerleştiği mağaranın yakınında Timur'un kızı Şehzade Halime hastalanır ve tabib ararlar. Halk Seyyid Turab'ı gösterir ve Emir Timur bu mağaraya gider. Seyyid Turab, bir yandan Şehzade Halime'yi tedavi ederken, diğer yandan Emir Timur'la konuşuyordur. Rivayete göre Seyyid Turab, Emir Timur'a çok sayıda keramet gösterir. Bunlardan biri, mağaranın dört yanında yılın dört mevsimini temsil eden ürünler göstermesidir. Kışın ortası olmasına rağmen, Emir Timur'a üzüm ikram eder. Bir kaç gün içinde Şehzade Halime iyileşir. Emir Timur da Seyyid Turab'ı çok sevmiştir. Şehzade Halime'yi Seyyid Turab'la nikahlar ve kasabanın yönetimini de ona verir. Emir Timur Hindistan'a gider. Seyyid Turab da, Emir Timur'dan aldığı güçle kasabaya ve yakın derelere (köylere) egemenliğini kurar. Böylece halkın piri olur ve onlar da Seyyid Turab'ın müritleri olurlar. Zamanla bu hakimiyetten yararlanarak halkı Şiileştirir.

Uruzgan'ın bütün derelerine egemen olur ve ara sıra derelerdeki köylerde yaşayan halka misafirliğe gider ve halk da ona pir hakkı olan değişik mal ve mülk verir. Böylece çok zengin olur ve halkın önde gelen ailelerinden ikinci ve üçüncü evliliklerini de yapar ve çok sayıda çocuk sahibi olur.

Bir güz mevsiminde dağlık bir bölgede yer alan bir dereye yaşayan müritlerine gider. Halk etrafına toplanır ve her gece birinin evine misafir olur ve bir gece uyandıklarında büyük bir karın yağdığını ve derenin bütün yolları kapattığını görürler. Seyyid Turab da artık çok yaşlı olduğu için, dereye bulunan müritlerinin evlerine misafirliğe devam eder. Kış boyunca o dereye kalır ve çok sayıda düğüne katılır, nikah kıyar. Dereye bulunan çok sayıda müridinin sorunlarını çözer, anlaşmazlıkları giderir, davaları çözer. Aynı zamanda hastaları da tedavi eder. Sonuçta köylüler bu kışı pirleri Seyyid Turab sayesinde mutlu ve sevinçli bir şekilde geçirirler. Birlik ve beraberlikleri güçlenir, yardımlaşmalar çoğalır ve hastalıktan ölen kişi de azalır.

Böylece kış sona erer ve kar erimeye başlar. Derenin yolları açılınca Seyyid Turab da evine gitmeye karar verir. Müritlerini toplar ve ertesi gün evine gideceğini bildirir. Ancak müritleri ona yalvarır, gitmemesini isterler. "Pirim! Bu kış siz bizimle olduğunuz için en güzel kışımızı geçirdik. Sizin sayenizde birlik ve beraberliğimiz güçlendi. Hastalarımız şifa buldu. Küskünlüklerimiz sona erdi. Hayvanlarımızı kurtlar yemedi. Siz bizim köyümüzden (deremizden) giderseniz yeniden bahtsız, perişan oluruz, sorunlarımız başlar ve biz buna dayanamayız" diye tuttururlar. Seyyid Turab bu istekleri kabul etmez ve gitmekte kararlı olduğunu söyler. Müritleri de, "bu geceyi de bizimle geçir, yarın inşallah gidersin" diye ricada bulunurlar. Seyyid Turab, müritlerini kırmaz ve o geceyi de dereye geçirmeyi kabul eder.

Seyyid Turab uykudayken müritleri toplantı yapar. Pirleri gitmekle karardır. Zorla köyde tutamayacaklarını bilmektedirler. Tek acı çare olarak, "eğer pirimiz burada vefat ederse, mezarı da bizim için hayırlı olacaktır" derler. Böylece gece Seyyid Turab'ı boğarak öldürürler. Sabaha bütün köylü toplanır ve cenaze merasimi düzenlerler. Pirleri bir tepenin üzerinde toprağa verirler ve mezarını de kendileri için bir türbeye dönüştürürler. Artık bundan sonra pirleri yakımlarında olacağı için, o ölüyken bile bereketi ile kendilerine gaipten yardım edeceğine inanırlar.

Seyyid Turab'ın büyük oğlu babalarını aramak için bu dereye gelir. Halk etrafında toplanarak babalarının vefat ettiğini söyler. Artık bundan böyle babasının yerine kendisinin pirleri olduğunu söylerler ve pirlük hakkı olan çok sayıda koyun, keçi ve diğer ürünleri hediye ederler ve evine kadar ona eşlik ederler.

Büyük oğlu kasabaya döner ve egemenliğini ilan eder. Babasının büyük oğlu olarak onun yerini alır ve pirlük makamını o sahiplenir. Ona boyun eğmeyen kardeşlerini evden kovar. Kovulan kardeşler, artık onun egemenlik alından çıkarlar." (Eylül 2007'de Kayan'da kaydedilmiştir.)

Bu anlatıda bir sürü unsur yer almaktadır. Bunların başında, Timur'la ilgili olanı gelir. Bu anlatıya göre, Seyyid Turab, Emir Timur'un izniyle bölgeyi Şiileştirmiştir. Şunu belirtmekte fayda vardır. Bugünün Afganistan'ındaki bölge halklarının çoğu, kendilerini Timurlu devletinden sayarlar. Aynı aidiyeti Şeybanlı, Babürlü ya da Safevi için tek tek hissetmezler. Timurluluk bölge için birleştirici bir unsur gibi görünmektedir. Yukarıdaki anlatıda olaylar Emir Timur zamanında geçmektedir. Ayrıca Seyyid Turab'ın Kum'da eğitim almış olması, Tebrizli olması gibi, Timur'dan bir asır sonraki Safevi dönemi faaliyetlerini anımsatan unsurlar da bu anlatı içerisinde geçmektedir.

Bu anlatının bize söylemediği önemli bir nokta ise, Seyyid Turab'ın hangi Safevi şahı döneminde Kum'dan Afganistan'a gönderildiğidir. Bu sorunun cevabı bize göre büyük ihtimalle Şah Abbas dönemi ve sonrası olarak gözükmektedir. Safevi devletinde Şiiliğin kurumsallaşması, Şah I. Abbas (1587-1629) ve Şah Safi (1629-1642) dönemlerinden itibaren, Şii alimler/ulema nezdinde kendini ortaya koyan bir mahiyet kazanmıştır. (Çelenk 2014: 12; Aydoğmuşoğlu 2015: 70-79; Çınar 2017: 28-30) 9. yüzyıldan beri Şiiler için önemli bir merkez olan Kum'un, devletin de ideolojik merkezi haline gelmesi, yine Şah I. Abbas ve sonrası için söz konusudur.¹³ Seyyid Turab'ın, Kum şehrinde medrese eğitimi almış olması, onun en erken Şah Abbas zamanında bölgeye gönderildiği izlenimini vermektedir.

Bugün Afganistan ve çevre ülkelerde yaşayan Seyyid Hazaralar, her ne kadar kendilerinin Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini söyleseler de, çoğu Seyyid Turab'ın soyundan gelmektedirler. Ancak burada şöyle bir soru karşımıza çıkmaktadır: Madem ki Seyyid Turab Şiidir ve Şiiliği yaymak için gelmiştir, neden *Seyyidler*, hem Şii hem Sünni hem de İsmaili Hazaralar arasında vardır? Bu sorunun yanıtı, Seyyid Pizar Ali Kayani'ye göre şöyledir:

"Seyyid Turab'ın ölümünden sonra egemenliğini kuran büyük oğlu, kardeşlerini, bilerek ya da bilmeyerek evden kovmuş, başka bölgelere sürmüştür. Her Seyyidzade sürgüne gittiği yerlerdeki halk tarafından Seyyid diye saygı görmüştür. Mezhep bilinci güçlü olan halklarla karışanlar, o halkın bağlı olduğu mezhebe girerken; tam tersi durumdakilerle karışanlar ise zamanla Şiileştirilebilmişlerdir. Böylece babaları bir olan, ancak değişik mezheplere bağlı Seyyidler ortaya çıkmıştır. Bu Seyyid Hazaralar arasında, İsmaililiğe geçenler de vardır."

Bizim tespitlerimize göre İsmaililiğe geçişler, doğrudan paganlık ya da Sünnilik üzerinden değil, daha ziyade Oniki İmamcı Şiilik üzerinden olmuştur.

¹³ Şah I. Abbas, Osmanlı devletinin eline geçen Nəcəf ve Kerbelâ'ya karşılık, Kum ve Meşhed'i, önemli Şiilik merkezleri yapmak politikası izlemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Bkz. Marcel Bazin (2002), "Kum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, s. 361-362.

5. Hazara Şiiligindeki Safevi-İsmaili İlişkisi

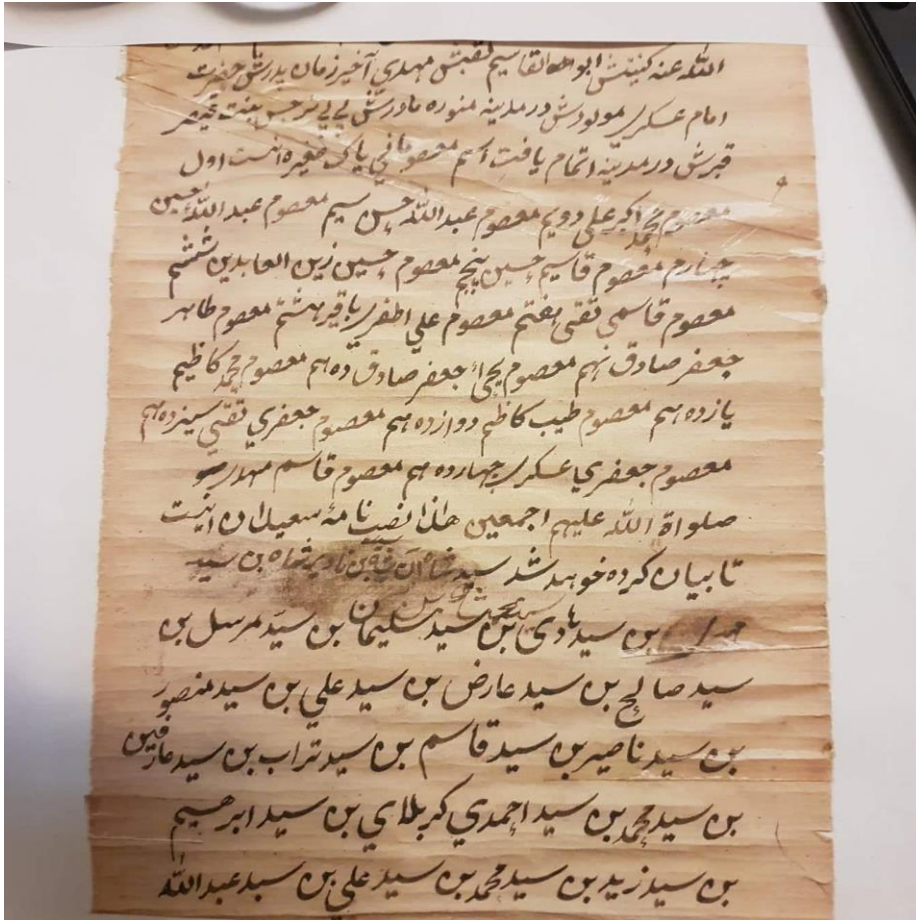
Temirhanov, çoğunluğu Sünni Hazarlardan oluşan *Şeyh Ali*'de, merkez olarak İran'daki Kum yakınlarındaki Muşrib köyüne bağlı, *Payında Muhammed* aşiretine dayanan İsmaili aşiretler (*Dad Han*, *Suhbat Han* ve *Muhammed Han* aşiretlerine bölünmüş *Day Çupan* ailesine bağlı aşiretler) olduğunu dile getirir. (Temirhanov'dan aktaran Baiza 2014: 154) Kendisi de bir İsmaili Hazara olan Baiza, Temirhanov'un bu açıklamasında iki önemli sorun görür. Birincisi, *Şeyh Ali*'deki İsmaili aşiret isimlerinin doğru olamayacağıdır. Çünkü *Şeyh Ali*'deki günümüz İsmailileri bu isimleri hatırlamamaktadır. Baiza, *Şeyh Ali*'de, *Day Kalu* (*Day Kalan*), *Karam 'Ali*, *Nayman* (*Naymu*) ve *Qallugh* veya *Qarlugh* (*Karluk*) adlarıyla bilinen dört büyük aşiret olduğunu, ilk üçünün İsmaili üyelerinin olduğunu, sonuncusunun ise hiçbir şekilde İsmaili olmayan bir köy olduğunu söyler. (Baiza 2014: 154-155) Baiza'nın tespit ettiği ikinci sorunlu nokta ise, *Şeyh Ali*'de, *Bişud*'da, *Bamyân*'da, birçok İsmaili büyüğüyle yaptığı görüşmelerde, bağlı oldukları merkezin Kum yakınlarındaki Muşrib köyü olduğuna dair bir bilgiye hiçbirinin sahip olmadığı üzerinedir.¹⁴ (Baiza 2014: 154-155)

Baiza'nın Temirhanov'un görüşü hakkındaki reddiyesine karşılık, yukarda sözünü ettiğimiz Seyyid Turab neslinden Seyyid Pısar Ali Kayani'nin, atası Seyyid Turab'ın Kum'dan gönderilmiş olmasıyla ilgili anlattıkları, Temirhanov'un verilerini doğrular niteliktedir. Kayanlı bir İsmaili olan Pısar Ali Kayani'nin bize aktardığı kadarıyla, Afganistanlı Hazaraların İsmaililiğe geçişi, kendisinden yedi nesil önce iki kol halinde gerçekleşmiştir. Birinci kol, Bamyân'ın *Siber bölgesi* Hazaralarıdır ki, *Seyyid Cafer Han* tarafından İsmaililiğe davet edilmişlerdir. İkinci kol ise, Kayani'nin de soyunun dayandığı, *Bağlan*'ın *Doşi bölgesi* Hazaralarıdır. Bunlar ise *Seyyid Abdülhadi* (aşağıdaki şecerede *Seyyid Hadi* olarak geçmektedir) tarafından İsmaililiğe davet edilmişlerdir. Her iki kolu da İsmaililiğe davet eden kişiler, bundan yaklaşık yirmi beş nesil önce Tebriz'den göç eden *Seyyid Turab*'ın soyundandır. Büyük ihtimalle Safavi propagandasının bir uzantısı olarak Tebriz'den Afganistan'a göç eden Seyyid Turab sayesinde, *Seyyidler* soyuna bağlı aşiretler, önce Oniki İmamcı olmuşlardır. *Seyyid Cafer Han* ve *Seyyid Abdülhadi*'nin 19. yüzyılda Hindistan'a göç eden *Ağa Han*'la ilişkileri sonucunda da, her iki kol da İsmaililiğe geçmiştir.

¹⁴ Baiza ayrıca, Temirhanov'un bu tezini, Alexandr Burnes'in 1832'de *Bişud*'un da yer aldığı Gazne'nin kuzeyinde yaptığı gezide, bir '*Ali Allahiler* grubu olduğunu anlattığı çalışmasına dayandığını söyler. Bazia, Temirhanov'un, '*Ali Allahileri* İsmaililerle karıştırmış olabileceği kanısındadır. (Bkz. A. Burnes, *Travels into Bokhara* II, John Murray, London, 1835, s. 154) Baiza'a göre, Burnes'ün *Bişud*'da '*Ali Allahi* tarikatına bağlı Hazaralar olduğuna dair bilgileri şüphelidir. (Baiza 2014: 155) Mousavi'ye göre de, '*Ali Allahilerin* bölgede destek bulmuş olması zor görülmektedir. (Mousavi 1998: 78)

Resim 1: Seyyit Turab neslinden olduğu kabul edilen Pir Abdal isimli bir dervişin türbesi.
(Zaruga, Uruzgan)

Resim 2: Şecereye göre Seyyid Turab'ın soyu Şii imamlara dayanmaktadır:

“...haza nasab nameyi seyyidan inest tabeyan kerde hahed şüd Seyyid Şah b. Nadir Şah b. Seyyid Mehdi b. **Seyid Hadi** b. Seyyid Süleyman b. Seyyid Mürsel b. Seyyid Salih bin-i Seyyid Ariz b. Seyyid Ali b. Seyyid Mansur b. Seyyid Nasır b. Seyyid Kasım b. **Seyyid Turab** b. Seyyid Arifin b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ahmedî Kerbelayi b. Seyyid İbrahim b. Seyyid Zeyd b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ali b. Seyyid Abdullah b. Seyyid Yahya b. Seyyid İsmail b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Abdullah b. Seyyid Cafer b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Eb’ul-Aşâir (Aşasir)? b. Seyyid Zeyd b. Seyyid Ahmedî Sekin b. Seyyid Abdullah Cafer-i Şair b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Zeyd Şehid b. Zeyn’ül-Abidin b. Emir’ül-Müminin Hüseyin b. Emir’ül-Müminin Ali b. Ebu Talib b. Abd’ul-Mutallib b. Haşim b. Abd’ul-Menaf b. Kusa? b. Külab b. Ferec b. Ka’b b. Loy b. Galib b. Kahr b. Nasr b. Kenâne b. Huzeyme b. Medrek b. İlyas b. Kasr b. Kuzar? b. Adyân ? b. Üdur ? b. Ermuz b. Yamam’a b. el-Hem’i b. Yelmân b. el-Münbet b. Haml b. Kazzar b. İsmail b. İbrahim b. Azer b. Faruğ b. Saruğ b. Erğun b. Faliğ b. Amir b. Semâlih b. ...? b. Sam... ”.

Sonuç

Orta Asya’nın İslamlaşma sürecinde iki tür İslamlaşma modeli karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, fetret zamanlarında tasavvuf hareketleri etkisiyle gelişen İslamlaşma; ikincisi, devletli dönemlerde, devlete tabi olma yoluyla İslamlaşma. Hazaraların Oniki İmamcı Şiiliğe geçmelerinde, ikinci saydığımız etkinin baskın olduğu gözlenmekle birlikte, her iki yolun da etkili olduğu görünmektedir. Araştırmalar, bir dinin, özellikle merkezden ziyade çevreye hitap eden kesimlerde, tasavvuf etkisi ayağı olmadan, sadece siyasi ilişkiler aracılığıyla, halk nezdinde yayılmasının çok zor olduğunu göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, İran içinde Şiileşme, devlet kurumları eliyle ortodokslaşma şeklinde olurken, İran dışındaki bölgelerde ise, Safevilerin, Şii eğilimli tasavvufi hareketleri, heterodoks mahiyetli gruplar üzerinde etkili biçimde kullanmaları şeklinde gerçekleşmiştir.

Bunun, Hazaralarda hangi tasavvufi hareket üzerinden olmuş olabileceği araştırılması gereken bir konudur. Şimdiye kadar bu konuda, Serbedarilerin kontrolündeki Deylem’de etkili olan *Sebzvari* dervişlerinin Hazaralar üzerinde de etkili olmuş olabilecekleri dışında hiçbir görüş ortaya atılmamıştır. Bu noktada, Hazaralar arasında *Kızılbaş* grupların etkisi olup olmadığı sorusuna da cevap aramaya çalıştığımız bu makalede, Kızılbaşların yerleştirildiği bölgelerin, Hazara bölgelerine denk geldiğini gördük. Bu bize, Hazara bölgelerinin Şiileşmesinde bu *Kızılbaş* unsurun da etkisi olmuş olabileceği izlenimini vermektedir. Ancak bizim bu makale boyunca, en etkili bulduğumuz unsurun, sosyal hayattaki kabile ilişkisi olduğunu gördük. Seyyid Turab örneğinde olduğu gibi, kabile liderinin bağlılık yemini ettiği Safevi liderine, topluluğun da tabi olması, Şiileşmeyi getirmiş görünmektedir.

Bu noktada karşımıza, Tebriz kökenli, Kum’da eğitim almış, Safeviler tarafından Hazaralara gönderilmiş Seyyid aileleri çıkmaktadır. Afganistan’daki Seyyid aileleri arasında, Anadolu’daki Alevi dede ailelerine ait *seyyidname*lere henüz rastlanmamış olsa da, biz yine de, Hazara bölgelerindeki önde gelen Şii aşiretlerin başındaki ailelerin, Şah İsmail’den ya da sonraki Safevi şahlarından *seyyidname* aldıklarına inanıyoruz. Bir de, İsmaili Hazaralar vardır ki, onlar da, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Hindistan’daki İsmaili İmamlarına, Ağa Hanlara bağlandıktan sonra İsmaili olmuş görünmektedirler. Saha çalışmalarımız, onların çoğunlukla Oniki İmamcı Şiilikten İsmaililiğe geçtiklerini göstermektedir.

Summary

Two types of Islamization models emerge in the process of Islamization in Central Asia. Firstly, Islamization developed in the time of interregnum with the effect of Islamic Mysticism movements; secondly, Islamization through statehood in periods with states rule. Although the second effect was dominant in the transition of Hazaras to Twelver Imam Shiism, both ways seem to be effective. Research shows that it is very difficult for a religion to spread to the public with only through political relations, without any mysticism movements. It is understood that in Iran, Shiiteization has been in the form of orthodoxization from the state institutions, while in the regions outside Iran, the Safavids have used the Shiite-oriented Mysticism movements. Moreover, in social life, the tribal relationships seems to be effective in which the commitment of tribal leader to Safavid Leaders have brought that the people of the tribe committed to Safavid leaders as well, therefore this relationship brings the Shiaism. At this point, we come across with the Seyit families who were Tabriz origin and have been educated in Qom and were sent to the Hazaras by Safavids. Although there are no *Seyitnames*, which were found in 'Alevi Dede' families in Anatolian Alevis, among Seyit families in Afghanistan, we still believe that the families of the leading Shiite tribes in the Hazara regions have received a *seyidname* from Shah Ismail. There are also Ismaili Hazaras. Our field studies show that they also switched from Twelver Shia to Ismailism. Since the first half of the 18th century, some Shia Hazara tribes, like some groups in Hunza-Baltistan, appear to be attached to the Ismaili Imams and Aga Khans in India. In this article, where we tried to find an answer to the question of whether there is the influence of the Kizilbash groups among the Hazaras on the issue of Shiite of the Hazaras, whether in the period of Shah Ismail, Shah Tahmasp, Shah Abbas, or Nadir Shah, we observed that the regions where the Kizilbashes were located coincided with the Hazara regions. Although this does not show us that there is a Turkmen-Kizilbash element at the origin of the Hazaras, it gives the impression that this Kizilbash element may have an impact on the Shiaization of Hazara regions.

KAYNAKÇA

- ABISAAD, Rula Jurdi (2004), *Converting Persia: Religion and Power in the Safawid Empire*, New York: I. B. Taurus.
- AY, Zahide (2012), *Ortaçağlar İrani'nda ve Anadolu'sunda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği (13-15.Yüzyıllar)*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- _____(2014), *Nâsir-ı Hüseyin ve Sonrasında Bedağşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____(2016), "13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt 11, sayı 2: 1-22.
- _____(2016), "15-16. Yüzyıllarda Bedağşan İsmailileri arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 79: 217-226
- _____(2019), "16-17. Yüzyıllar İran'ında Safevi-Nizari İlişkilerinin Dini ve Siyasi Etkileri Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Tarihin Peşinde*, sayı 21: 455-471.
- _____(2019), *The Wakhs of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan*, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, sayı 19: 81-111.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat (2015), *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*, Ankara: Kimlik Yayınları.
- _____(2016), "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 48, Summer II: 59-67.
- _____(2018), *Safeviye Tarikati*, Ankara: Tün Yayınları.
- BAIZA, Yahia (2014), *Journal of Shi'a Islamic Studies*, Volume 7, Number 2 (Spring): 151-171.
- BACON, E. Elizabeth (1951), "The Inquiry into the History of the Hazara Mongols of Afghanistan", *Southwestern Journal of Anthropology*, Volume 7, Number 3 (Autumn): 234-241.
- BARTOLD, V.V. (2010), "Tacikler", *Orta Asya*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları: 164-183.
- BAZIN, Marcel (2002), "Kum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26: 361-362.
- BELLEW, Henry Walter (1880), *The Races of Afghanistan*, Calcutta: Thacker-Spink and Co.
- BURNES, Alexander 1839, *Travels into Bokhara*, London: John Murray.
- ÇELENK, Mehmet (2014), "Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Çanakkale 2014: 7-35.
- CINAR, Gulay Karadağ (2016), "Safevi Etkisindeki Hazaralar (Sah I. İsmail'den Sah I. Abbas'ın Sonuuna Kadar)", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 20: 75-107.
- ÇINAR, Gülay Karadağ (2017), "Safevi Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulema ile İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1: 11-51.
- DALKESEN, Nilgün (2017), "İlhanlı Valisi Timurtaş'ın İsyanı", *Kebikeç*, sayı 43: 301-324.
- ERAVCI, H. Mustafa (2002), "II. Şah İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler, 17-19 Ekim 2001)*, Editörler: Orhan Kılıç, Mehmet Çevik, Elazığ, s. 291-302.
- FAZEL, Solaiman M. (Mayıs 2017), *Ethnohistory of the Qizilbash in Kabul: Migration, State, and a Shi'a Minority*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antropoloji Bölümü, Indiana Üniversitesi.
- FERDINAND, Klaus (1962), "Nomad Expansion and Commerce in Central Afghanistan: A Sketch of some Modern Trends", *Folk IV*: 123-159.
- FERRIER, Josephh Pierre (1857), *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan and Baloochistan*, ed. H.D. Seymour, London: John Murray.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur (2006), *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- GÜLTEN, Sadullah (2018), "Osmanlı ve Vefâi Tarikati İlişkilerine Bir Katkı: Yörükân-ı Seyyid Ebu'l-Vefâ Cemaati, Aşıkpaşazâde ve Seyyid Velâyet", *IV. Uluslararası Alevilik Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*: 553-570.
- İskender Bey Münşî (1387), *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî*, Tehran: Çaphani-yi Gülşen.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2015), *Vefâilik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (2000), *Müsâmeret ül-Ahbâr*, haz. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1993), *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul: İnsan yayınları.

- MEHMET FAZLI (2008), *Afganistan'a Seyahat*, haz. A. Ahmetbeyođlu, İstanbul: Selis Yayınları.
- Mirza Haydar Duğlat (2006), *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MORGAN, David (1988), *Medieval Persia: 1040-1797*, London: Longman.
- MOUSAVI, Sayed Askar (1998), *The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, Richmond, Surrey: Curzon Press.
- OCAK, Ahmet Yaşar (Nisan 2006), "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)" *Bellekten*, LXX, sayı 257: 119-154.
- POLADI, Hassan (1989), *The Hazaras*, Mughal Publishing co., Stockton-California.
- Reşidüddin, Fazlullah (2013), *Câmiu't-tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, vd Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SCHURMAN, Franz (1962), *The Mongols of Afghanistan: An Ethnography of the Mongols and Related People of Afghanistan*, University of California: Moutan and The Hauge.
- SPULER, Bertold (1987), *İran Moğolları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- THESIGER, Wilfred (1955), "The Hazaras of Central Afghanistan", *The Geographical Journal*, volume 121, no 3 (September): 312-319.
- VAMBERY, Arminius (1864), *Travels in Central Asia*, London: John Murray.
- WOOD, John (1971), *A Journey to the Source of the River Oxus*, Albemarle Street, London: John Murray, 1872 (yeniden basım: Gregg International Publishers Limited Westmead, Hants, England, 1971)
- YAZICI, Orhan (2011), "Hazaraların Menşei ile İlgili yeni Bir Görüş", *TÜBAR*, XXIX, (Bahar): 475-492.